

DOI 10.15407/sociology2025.01.25

УДК 316.334.3+327]:341.485:355.01(470:477)

ГАННА САМЧУК,

аспірантка кафедри галузевої соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (03680, Київ, пр. Академіка Глушкова, 4д)

HANNA SAMCHUK,

PhD Student at the Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Acad. Hlushkova Av., Kyiv, 03680)

hanna.samchuk@knu.ua

https://orcid.org/0009-0003-7226-5470

ОЛЬГА БЕЗРУКОВА,

доктор соціологічних наук, доцент, завідувачка кафедри галузевої соціології, факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (03680, Київ, пр. Академіка Глушкова, 4д)

OLHA BEZRUKOVA,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Head of the Department of Branch Sociology, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Acad. Hlushkova Av., Kyiv, 03680)

o.bezrukova@knu.ua

https://orcid.org/0000-0003-4305-6218

Соціологія геноциду: український досвід та виклики осмислення

Соціологія геноциду як реакція дослідників на суспільні виклики

Соціологія геноциду є відносно новою, але важливою галуззю соціологічних досліджень, яка є не тільки реакцією на зміни соціального ландшафту, а й спробою рефлексії особистого досвіду, набутого в умовах повномасштабної війни. Соціологія геноциду також є відповіддю на сучасні виклики, зумовлені глобальними конфліктами, гуманітарними кризами та поширенням мови ненависті. Вона прагне осмислити механізми масового насильства, його вплив на суспільства та шукати шляхи попередження повторення таких трагедій у майбутньому. Але все ж таки відзначимо, що виділення соціології геноциду в окремий напрямок досліджень соціологів не є новою ідеєю авторів, адже в західній соціології вже існують значні напрацювання з цієї тематики. Тож ми бачимо своїм завдан-

Цитування: Самчук, Г., Безрукова, О. (2025). Соціологія геноциду: український досвід та виклики осмислення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 25–42, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.01.25>.

ням актуалізувати питання дослідження геноциду, який відбувається сьогодні, залучивши той доробок, що вже накопичений суспільними науками впродовж ХХ століття і документується зараз, спонукаючи до теоретичних, методологічних та емпіричних роздумів.

Соціологія геноциду як окремий напрям виникла як відповідь на одну із наймасштабніших катастроф двадцятого століття — Голокост. Здавалося б, що при глибокій та всебічній соціальній, політичній, науковій рефлексії такої великої катастрофи ймовірність її повторення знизиться. Натомість друга половина двадцятого й початок двадцять першого століття характеризуються збільшенням як воєнних конфліктів, так і геноцидів. Проте деякі події, які підпадають під визначення геноциду, так і не були визнані міжнародною спільнотою — ані юридично, ані історично. Наприклад, міжнародна організація дослідження геноцидів Genocide Watch на сьогоднішній день має інтерактивну карту, згідно з якою можна побачити, які геноциди відбуваються прямо зараз, а які на стадії можливої підготовки (за думкою дослідників Genocide Watch) (Stanton, 1996).

Отже, необхідність уваги дослідників до проблеми геноциду є очевидною. Адже вони відбувались, відбуваються та будуть відбуватися, а значить потрібно задіяти якомога більше ресурсів, щоб їх передбачити та запобігти. Актуальність розвитку досліджень соціології геноциду полягає в тому, що незалежно від юридичного визначення злочину, геноцид здійснює суттєві впливи на декілька поколінь вперед. Серед основних викликів, на які реагує соціологія геноциду, є глибокі культурні травми, що передаються через покоління, формуючи колективну пам'ять та ідентичність. Наприклад, Миколай Грінберг, польський психолог, у своїй книзі «Я звинувачую Аушвіц» зібрав 24 інтерв'ю людей, чиї батьки були уцілілими в Аушвіці. Ці люди не були безпосередньо жертвами Голокосту, але всі вони діляться думкою, що суттєво постраждали від нього. Вони говорять про те, що хоч ніколи і не переживали того, що переживали їхні батьки, це безпосередньо вплинуло на їхні родинні стосунки (Грінберг, 2020). Це яскравий приклад того, як травма геноциду передається через покоління.

Крім того, зберігається загроза укорінення стереотипного мислення, яке може підтримувати дискримінацію, ненависть і соціальну напругу, перешкоджаючи примиренню та побудові справедливого суспільства. Тож актуальним для соціологів є дослідження наслідків геноциду, вивчення специфіки конкретної(-их) культурної(-их) травми(травм), визначення соціальних впливів геноциду на суспільство загалом або на окремі соціальні групи. Аналіз впливу геноциду на окремі соціальні групи дозволяє розробити ефективні стратегії інтеграції, примирення та збереження історичної пам'яті, що є необхідними для запобігання повторенню подібних трагедій. Звісно, ми не закликаємо монополізувати дослідження геноциду соціологічними рамками. Класичними науковими напрямками таких досліджень залишаються історія та юриспруденція, про що буде йтися нижче. Ми наголошуємо на включенні цієї тематики в поле зору сучасної соціології (або в соціологічний тезаурус), адже саме соціальний контекст дозволяє зафіксувати, які саме зміни відбуваються в суспільстві під впливом геноциду та як цей вплив проявляється в наступних поколіннях, адже культурна травма впливає на всі аспекти життя нащадків. Наприклад, соціолог

Кристофер Пауел у своїй праці «Barbaric Civilization» вказує на необхідність визначення саме соціологічного змісту терміна «геноцид», який може відрізнитись від юридичного визначення. Це пов'язано, на його думку, з тим, що «[с]оціологія, як і інші наукові дослідження, переймається не стільки індивідуальною виною чи невинністю, скільки розумінням і поясненням того, що відбувається у світі і чому це відбувається» (Powell, 2011: р. 59). Проблемним полем дослідження соціології геноциду може стати вивчення масових вбивств груп людей, спричинених політичними, етнічними, релігійними або іншими мотивами. Соціологи мають, вміють та й уже досліджують різні аспекти геноциду, включаючи зміни в соціальній структурі, соціальні функції геноциду, мотиви виконавців, наслідки для суспільства, а також реакції суспільства після таких подій.

Отже, серед актуальних напрямів досліджень, які потребуватимуть уваги соціологів відзначимо такі: вивчення механізмів, які призводять до масових злочинів, а також вивчення та розробка технологій запобігання злочинам геноциду. Але й сьогодні означена проблематика є в полі уваги дослідників. Це, зокрема, дослідження передумов виникнення геноциду, таких як політична нестабільність, соціальна напруга, дискримінація та пропаганда ворожнечі. Така робота є важливою для побудови нових моделей соціальних відносин. Так, наприклад, порівняльний аналіз умов, що передували здійсненню найбільш масових геноцидів у різних державах, дозволить виявити ключові закономірності, що передували безпосередньо знищенню населення, та механізми здійснення геноцидних практик.

Стан розвитку досліджень геноциду в Україні та світі

Соціологія геноциду є новим і перспективним напрямком, який, як ми зазначали вище, лише починає набувати поширення серед дослідників. У західній науці соціологія геноциду представлена працями Зигмунда Баумана, Гелен Фейн, Клавдії Кард, Мартина Шоу, Френка Чалка та інших, здебільшого американських соціологів(-инь). Про ці роботи ми більш детально поговоримо нижче.

Однією із перших робіт, які були присвячені геноциду, а саме Голокосту, була стаття «Хороші люди і брудна робота», в якій американський соціолог Еверет Ч. Гьюз (Everett C. Hughes) задається питанням: як в цивілізованій країні, якою була Німеччина знайшлось стільки людей, які здійснювали практичну роботу зі знищення євреїв під час Голокосту: «як могли ці мільйони звичайних людей жити серед такої жорстокості та вбивств без загального повстання проти цього та проти тих, хто це робив? Як, будучи звільненими від режиму, що це здійснював, вони могли виявляти так мало зацікавленості до цього, зберігаючи таку жорстоку мовчазність, не лише в розмовах з чужинцями — що легко зрозуміти — але й між собою? Як і де в сучасній цивілізованій країні можна було знайти кілька сотень тисяч чоловіків і жінок, здатних на таку роботу? Як ці люди могли бути настільки вільними від заборон цивілізованого життя, щоб хоча б уявити собі, а тим паче виконувати, ті жахливі, непристойні та збочені дії, які вони дійсно уявляли та здійснювали? Як можна було утримуватися в такому

стані люті протягом років, щодня спостерігаючи на близькій відстані людські руїни, які вони створювали, й часто буквально забруднюючись тією мерзотою, яка була продуктом і наслідком їхніх власних дій?» (Hughes, 1962). Він звертає увагу на те, що погляди Гітлера на той час не були чимось ексклюзивним застосовно до євреїв, разом із тим саме в Німеччині під впливом режиму Гітлера було здійснено Голокост, який, з одного боку, беззаперечно став найстрашнішим злочином проти людства, але разом із тим, був складною системою, яка давала змогу буквально, як конвеєр, знищувати людей. Це було б неможливо без людей, які цю систему обслуговують безпосередньо, та без людей, які бачили та замовчували ці злочини. У статті автор наводить свою розмову з німцем, який каже, що ніхто просто не знав про ці злочини. Але одночасно із цим він же звинувачує євреїв у тому, що вони швидко розбагатіли після Першої світової війни, приїхали зі Сходу та з ними було потрібно щось робити. Він доходить висновку, що колективна свідомість може замовчувати деякі факти, які б змінили уявлення групи про себе. Спілкуючись із німцями після Другої світової війни, автор виявляє декілька типів поведінкових реакцій, які може бути доволі доречно підняти в українському дискурсі з метою прогнозування подальшої реакції росіян після завершення війни в Україні:

1. Уникання теми. Тема звірств нацистів не підіймається.
2. Тема звірств нацистів підіймається не німцями, як відповідь, коли самі німці починають скаржитись, що світ їх зневажає. Після цього тема відразу закривається.
3. При обговоренні теми німці знімають з себе провину, зауважуючи, що вони нічого не знали.
4. Малочисельна група тих, хто говорить про ці злочини і визнає, що мовчали через страх.

Далі автор говорить про те, що всі німці, більшою чи меншою мірою знали про те, що відбувається з євреями, можливо, навіть могли бачити зображення людей з таборів, худих і виснажених. Але не сприймали це за злочин, тому що певною мірою вважали, що євреї заслуговують на покарання, й, можливо, деякі з німців думали, що добре, що цю брудну роботу виконує хтось інший. Євреї для них були зовнішньої групою. На основі цих роздумів автор формулює одну з ключових думок свого дослідження. А саме, що неможливо повністю позбутися поділу на свій та чужий. Завжди буде група, яка є ближчою, і та, що далі. Проблеми починаються тоді, коли групі чужих присвоюють ознаки злочинної. Він пише, що чим більша їхня соціальна дистанція від нас, тим більше ми залишаємо у чужих руках свого роду мандат за замовчуванням на розв'язання їхніх питань від нашого імені. Саме це і сталося з євреями під час Голокосту (Hughes, 1962).

Американська філософиня Клавдія Кард, описуючи феномен геноциду, звертається до поняття «соціальна смерть» і, зокрема, зазначає: «Соціальна смерть є ключовим аспектом геноциду, що проявляється не лише у випадках, коли геноцид має переважно культурний характер, а й тоді, коли йдеться про масові вбивства. Саме соціальна смерть дозволяє відрізнити специфічне зло геноциду від зла інших форм масового насильства» (Card, 2010: p. 237).

Вона акцентує увагу на тому, що в дослідженні геноциду та характеристики певних дій як геноциду варто зняти фокус з убивства як такого, а натомість звернути увагу саме на руйнування соціальних зв'язків. «Соціальна життєздатність формується через стосунки — як сучасні, так і міжпоколінні, — які створюють ідентичність, що надає життю сенс... Втрата соціальної життєздатності означає втрату ідентичності, а разом із нею і суттєву втрату сенсу власного існування» (Card, 2010: p. 237).

Вивчення геноциду під кутом зору соціальної смерті дозволяє звернути увагу не тільки на саму дію, а й на ті наслідки, з якими стикається суспільство під час та після геноциду. Сюди, зокрема, можна віднести культурні травми, руйнування соціальних зв'язків, знищення (або заміну на іншу) ідентичності тощо. Геноцид — це крайній ступінь соціальної смерті, тому що фокус зосереджується на максимальному знищенні соціальних зв'язків, знищенні ідентичності. Крім того, йдеться не тільки про внеможливлення спілкування, підтримання зв'язків між людьми, а ще й про знищення артефактів, які фіксують належність до певної групи. Яскравим прикладом може стати такий феномен під час Голодомору-геноциду, коли разом із фізичним знищенням населення голодною смертю також знищували і пам'ять, через експропріювання сімейних цінностей. Мовимо про організацію так званих Торгзінів. Офіційно це були магазини для торгівлі з іноземцями. Але також їх використовували, щоб скупати у селян на межі голодної смерті ті коштовності та сімейні реліквії, які ще залишалися в них. Приймали золото, прикраси, посуд тощо. Тобто те, що поряд із матеріальною вартістю несе ще й пам'ять. «В обмін на обрядове золото селяни отримували товарні ордери (бони), з 1933-го року — так звані заборні книжки, які вже потім отоварювали на продукти. Цей процес затягувався нерідко до двох місяців, й отоварювати бони чи заборні книжки вже було нікому. Існувала навіть таємна інструкція: «не давати обіцянок покупцям на швидке отримання продуктів». Очевидці свідчать, що випадки смертей голодуючих прямо у кілометрових чергах за хлібом або й відразу після отоварення були масовими» (Надоша, Гонський, 2007).

В українській соціології тематика геноциду й досі не набула такого широкого висвітлення, як на Заході. Це парадоксально, адже український народ пережив Голодомор, сталінські репресії та переживає зараз російську агресію, метою якої вочевидь є знищення української нації. А призначення соціологів, як ми знаємо, полягає в аналізі соціальної реальності. Власне, Рафал Лемкін, який увів в обіг поняття «геноцид», розглядав його першою чергою не на прикладі Голокосту, а на прикладі радянського геноциду в Україні, як способу експансії та продовження імперіалістичної політики. Він писав: «Те, про що я хочу говорити, — це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації — винищення української нації... це тільки логічне продовження таких царських злочинів, як потоплення 10-ти тисяч кримських татар за наказом Катерини Великої, масові вбивства, що їх чинили “відділи СС” Івана Грозного — Опричина, винищення царем Миколою I польських національних лідерів та українських католиків і низка єврейських погромів, які періодично плямували російську історію» (Лемкін, 2000).

А. Козицький, історик, дослідник Голодомору, характеризуючи ситуацію в українській соціології, зазначає: «Байдужість українських соціологів до вивчення Голодомору-геноциду є вражаючою аномалією наукового пейзажу сучасної України» (Козицький, 2021: с. 150). Достоту, ситуація із відсутністю фундаментальних досліджень геноциду в Україні і справді є разючою, зважаючи на те, що на території сучасної України відбулися декілька геноцидів. Зокрема, Україна стала однією з країн, яка суттєво постраждала від Голокосту, в Україні відбувався геноцид проти української нації — Голодомор. Очевидно, що всі ці події не могли не вплинути на українське суспільство. І ситуація, коли українські соціологи оминають своєю увагою ці події, спонукає до певних роздумів. На нашу думку, можна висунути декілька гіпотез стосовно того, чому вітчизняні вчені майже не досліджують геноцид. Можна припустити, що така ситуація спричинена колоніальним впливом російської соціології на українську, що, своєю чергою, викликало заборону на певні теми. І праці з питань власне заборони певних тем в українській соціології вкрай важко знайти. Але у 1996 році українські соціологи М. Захарченко, В. Бурлачук та В. Степаненко висловлювали таку думку у своєму посібнику «Соціологічна думка України»: «Адже в минулому панівна ідеологія, політична і наукова практика виключали з поля зору ряд факторів і проблем, що лежали в основі духовного і культурного життя в Україні, зокрема гострі проблеми етногенезу Українського народу, його культури, мови, наукової спадщини, проблеми національної Незалежності, державної самостійності та багато іншого» (Захарченко, Бурлачук, Степаненко, 1996). Ця гіпотеза потребує окремого дослідження з боку істориків української соціології, але на сьогодні в рамках звільнення від колоніального впливу Росії на Україну українські соціологи мають досліджувати контroversійні раніше теми, зокрема й такі, як геноцид. Окремої уваги, на нашу думку, потребуватиме дослідження Голодомору як геноциду українського населення за часів радянської влади: його впливу на наступні покоління, шляхів подолання наслідків, впливу на українську ідентичність тощо. Такі дослідження допоможуть нам в конструюванні власної ідентичності, формуванні образу свій-чужий, консолідації суспільства сьогодні та в майбутньому і створюватимуть передумови формування всередині суспільства та у сприйнятті з боку міжнародної спільноти оцінки теперішніх дій російської влади на території України як геноциду. Іншою причиною, чому українські соціологи не досліджують геноцид та його вплив на українське суспільство, на нашу думку, може бути сильна травма та, як наслідок, неможливість об'єктивно досліджувати таку емоційну та болючу тему. Але це припущення потребує подальшого, детальнішого аналізу.

Соціологічна інтерпретація терміна «геноцид»

Виходячи з того, що під соціологічною інтерпретацією розуміють оцінювання та пояснення соціальних явищ за допомогою соціологічних методів та концепцій, ми спробуємо проаналізувати наявні визначення геноциду для формування актуального в сучасних умовах російсько-української війни його розуміння.

Отже, соціологічний словник видавництва SAGE (2006) надає таке визначення геноциду: «Геноцид від грецького «рід» та «плем'я» — цей термін означає навмисну спробу викоринити цілий народ, націю, расу, етнічну або культурну групу. Іноді стверджують, що геноцид є особливо сучасним явищем: наслідком прагнення сучасної національної держави бути культурно однорідною та її безпрецедентної здатності нав'язувати свою волю на великих територіях. Це твердження є перебільшенням: упродовж століть багато малих народів були або знищені, або зведені на ніщо, формально зберігаючи свою самобутність» (Bruce, Yearley, 2006: pp. 122–123).

На думку Кристофера Пауела, канадського соціолога, важливим у дослідженні геноциду та визначенні його як явища є те, що агресор сам визначає ті ознаки, за якими жертва належить або не належить до цільової групи. Часто при цьому підставою агресії є уявлення або образ, який автори геноциду змальовують як образ своєї потенційної цільової групи (групи-жертви). Нація є соціальним конструктом, підґрунтям якого є суб'єктивна ідентифікація особистості. Те саме стосується релігійної групи. Немає об'єктивних ознак, за якими людину можна віднести до певної соціальної групи, крім її власної, суб'єктивної оцінки. У процесі здійснення геноциду саме держава-агресор перебирає на себе роль цього ідентифікатора. Прикладом тут може бути те, що під час Голокосту репресивні заходи стосувались навіть тих людей, які повернулися на християнську віру. Тому, з одного боку, вони вже припинили бути членами єврейської спільноти, але все ж таки визначалися як такі на підставі тих характеристик, які визначили агресори.

У своїй праці «Соціологія та історія Геноциду» Френк Чалк та Курт Йонасон дають таке визначення геноциду: «Геноцид — це форма одностороннього масового вбивства, в якому держава або інша влада має намір знищити групу, оскільки ця група і членство в ній визначають як злочинні» (Chalk, Jonassohn, 1990). Але важливо звернути увагу, що це визначення не є повним, адже не тільки вбивство визнають геноцидом, а й також обмеження дітонародження, тілесні ушкодження, депортації дітей тощо (Конвенція, 1948).

Клавдія Кард, американська філософиня, вважає що специфікою геноциду як злочину є те, що людей карають (або винищують) не за те, ким вони є, або не за те, що вони зробили, їх наказують за те, до якої групи вони належать за думкою агресора (Card, 2010).

У нашому контексті варто наголосити, що відмінністю саме геноциду від масових убивств та жертв війни є те, що перед смертю жертву геноциду ставлять у принизливе становище, намагаються знищити перед смертю її гідність. Як і тортури, геноцид є одностороннім. Більшість жертв геноциду є беззахисними — жінки, діти, літні люди, хворі, люди з інвалідністю. Здорових чоловіків і хлопчиків перед убивством їх роблять беззахисними. Так само як жертви тортур прив'язують оголеними до столу або в інший спосіб позбавляють можливості захищатися, жертв геноциду роззброюють, зганяють у тісні простори, змушують роздягатися, ба й інколи копати власні могили (Card, 2010: p. 241). На підставі цієї тези можна навести численні приклади періоду повномасштабного вторгнення рф в Україну, які підтверджують, що дії рф мають

ознаки саме геноциду. Катівні, знайдені на деокупованих територіях, доводять знущання над цивільними. Керівниця напрямку документування воєнних злочинів Центру прав людини ZMINA так розповідає про куп'янську катівню: «Куп'янськ відрізнявся від інших місць утримання тим, що тут у прогулянковому дворі часто залишали утримуваних, приковували їх наручниками до лавки чи турнікетів та залишали їх у незручній позі. Підвішували людей до дверей без доступу до туалету чи води... Загалом умови в усіх камерах — це і є жорстоке поводження або навіть катування, оскільки люди були позбавлені доступу до гігієни. Справляти фізичні потреби доводилося у присутності інших людей. Жінки перебували у такому ж становищі, засобів гігієни їм не давали. Був випадок, коли у дівчини почалися критичні дні, і їй дали лише шматок марлі» (Сокуренко, 2024).

Іншим прикладом є злочини росіян у Бучі. На одному із новинних порталів оприлюднили відео, яке доводить цілеспрямоване знущання над цивільними перед убивством: «... в підвалі одного з будинків Бучі російські військові влаштували собі казарму, а в приміщенні поруч — катівню, де вони розстрілювали полонених цивільних. Їм зв'язували руки, ставили навколішки обличчям до стіни і вбивали пострілами. На тілах, яких показано близько десяти, видно сліди крові. При цьому в убитих людей можна побачити білі пов'язки — відзнаку, яку окупанти змушували носити цивільних, щоб бачити їхню непричетність до ЗСУ та лояльність до російських військ, котрі мають такий самий знак відмінності» (Нестор Дим, 2022).

Отже, із соціологічної позиції *геноцидом можна вважати умисні дії групи, яка має владу або інструменти впливу на іншу групу, метою яких є знищення або унеможливлення існування цієї групи*. Звісно, що надважливим в цьому випадку є доведення та ідентифікація відкритого або прихованого наміру агресивних дій. Агресивні або обмежувальні дії (обмеження в правах, депортація, обмеження території проживання тощо) мають бути спрямовані на представників однієї й тієї самої групи. Фактори, які визначають належність до цієї групи, можуть бути або об'єктивними природними, або суб'єктивними і визначатися на розсуд групи агресора.

Також із соціологічного погляду, обов'язково потрібно досліджувати соціальні функції, які виконує геноцид в конкретному суспільстві в конкретних соціальних умовах. Припускаємо, що однією з таких функцій є функція соціального контролю. В такому випадку геноцид — це крайній прояв соціального контролю, спрямований на знищення певних груп населення з метою забезпечення домінування однієї соціальної, політичної або етнічної спільноти. Через механізми терору, викорінення культурної ідентичності та фізичне знищення геноцид стає інструментом насильницького переформатування соціальної структури суспільства. Наприклад, Боян Жалец, соціолог зі Словачкії, називає геноцид невіддільною частиною тоталітарних режимів; за допомоги якого тоталітарний режим у принципі може існувати. Він пише: «Парадокс цих тоталітарних систем полягає в тому, що хоча вони не могли вижити без ворога (який виконував інтегративну та ще дві інші функції), вони водночас намагалися усунути цього ворога будь-якими засобами» (Zales, 2013: p. 69). Під тоталіта-

ризмом тут маємо на увазі систему, де під контроль з боку влади взято кожен аспект існування особистості (Zales, 2013).

Слід зазначити, що для соціологічного визначення дій як геноциду не обов'язково мати юридичний доказ цього злочину. Водночас соціологічне вивчення таких дій та трактування їх як геноциду може сприяти юридичному доведенню. Оскільки юридичне та процесуальне доведення злочинних дій є ключовим елементом формування суспільного сприйняття та фіксації їх як геноциду, що належить до сфери юриспруденції, звернемося до «Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» (1948). Геноцид визначається так: «... будь-які з перелічених далі дій, здійснюваних з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

(а) вбивство членів цієї групи;

(б) завдання тяжких тілесних ушкоджень або психічних травм членам такої групи;

(с) навмисне створення членам групи життєвих умов, які спрямовані на повне або часткове знищення групи;

(д) дії, розраховані на внеможливлення народження дітей у середовищі групи;

(е) насильницьке передання дітей цієї групи іншій групі» (Конвенція, 1948).

Серед сучасних юристів-дослідників поширюється думка про те, що на сьогодні це визначення геноциду не є повним та потребує уточнення. Зокрема, на думку Віталія Титича, голови правління Товариства Рафала Лемкіна, яке досліджує злочини росіян в Україні, потрібно звертати увагу не так на фізичне знищення, як на намір культурного винищення. Посилаючись на доробок Рафала Лемкіна (який власне вперше описав термін геноцид), Віталій Титич пише: «Дослідник вважав, що геноцид на культурній основі передбачає знищення ознак, які визначають групу людей та відрізняють її від інших. Як наслідок, така група перетворюється на масу людей, яким можна нав'язати свої характеристики. Ті, хто вчиняють культурний геноцид, можуть ліквідувати культурних діячів та моральних авторитетів, вбивати або вивозити групи письменників, митців, священників національної церкви, носіїв традицій» (Титич, 2024). Ця думка юриста в цьому випадку ще раз привертає увагу до того, що необхідно досліджувати злочин геноциду не тільки з юридичного погляду, а ще й із соціологічного, культурологічного та антропологічного. Мультидисциплінарність в такому разі сприятиме тому, що злочинні дії країн агресорів дістануть своє справедливе покарання. Соціологічні дослідження злочинів геноциду в Україні можуть сприяти тому, що дії росіян застосовно як до військових, так і до цивільного населення окупованих територій під час повномасштабного вторгнення будуть схарактеризовані як геноцид і зможуть підлягати відповідним вирокам у розгляді їх системою міжнародного правосуддя для внеможливлення їх повторення. Але оскільки війна продовжується, все це ще попереду, а отже, завданням соціологів в Україні в цьому контексті є максимально детально досліджувати та доводити геноцидні наміри росіян.

Тоді виходить, що для характеристики певних дій як геноцидних не обов'язково фіксувати здійснення вбивства (хоча зазвичай це відбувається). Достатньо

довести намір зруйнувати зв'язки між членами певної спільноти. Загалом, оцінюючи будь-який з геноцидів, в тому числі діяльність росіян проти українців, слід визнати очевидним, що неможливо знищити певну соціальну групу, хоч би якого розміру вона була, повністю. Навіть у «Конвенції про запобігання геноциду» (1948) йдеться не про *повне знищення*, а про *намір знищити* повністю або частково. І це також є певною мірою дискусійним питанням: що можна вважати частковим? яка частка соціальної групи має бути знищена, щоб це можна було вважати здійсненням геноциду?

Десять кроків в організації геноциду І. Стентона: соціологічний аналіз та перспективи досліджень

Одним з визначальних джерел дослідження намірів може стати аналіз офіційної пропаганди, риторика сучасних художніх творів, кінематографу тощо. Голова правління Товариства Рафала Лемкіна Віталій Титич у своєму інтерв'ю наголошує: «Доведення геноциду передбачає доведення об'єктивних наслідків і намірів. І саме наміри довести найважче, бо ніхто з часів Гітлера їх не декларував. До Путіна. Адже Росія, їхні посадовці та медіа з початку війни говорять про те, що України немає і її потрібно знищити» (Титич, 2024). А отже, намір є відправною точкою здійснення геноциду. За допомоги моделі, про яку йтиметься далі, можна виявити наміри та геноцидну риторику на ранніх (навіть прихованих) етапах.

У своєму описі схеми, або моделі І. Стентон звертає першою чергою увагу на те, що цей процес нелінійний, але все одно має певну логіку і завжди починає з етапу класифікації. Це доволі очевидно, враховуючи, що без опису характеристик соціальної групи неможливо здійснювати подальші дії щодо неї. Ось як пише сам Стентон про етап класифікації: «У центрі — класифікація. Без неї не могли б відбуватися процеси навколо. Мірою того, як суспільства розвивають дедалі більше геноцидних процесів, вони наближаються до геноциду» (Stanton, 1996). Але тут варто звернути увагу на те, що класифікація має бути в рамках поділу «ми–вони», а не «ми» та «інші ми». Головною характеристикою цього етапу є те, що він саме *класифікує* суспільство, наділяючи різні класи різними правами, а не урізноманітнює структуру, надаючи людям з різними особливостями рівні права. Тому важливо звертати увагу на перші прояви класифікації соціальних груп у різних суспільствах для внеможливлення подальшого розвитку цього процесу. Хоча на цьому етапі доволі важко спрогнозувати, що та чи інша класифікація може потенційно призвести до геноциду. Поле дослідження соціологів тут може стати пропаганда та риторика ЗМІ стосовно інших соціальних груп. Очевидно, що жодне суспільство не може існувати без поділу на «ми» та «вони» тою чи іншою мірою. Це потрібно, зокрема, для того, щоб окремо взята особистість могла сформувати власну ідентичність та власне Я, знайти відповідь на питання «Хто я?». Але при цьому занепокоєння має викликати той факт, коли стосунки між «ми» та «вони» починають набувати ієрархічного характеру. «Ми» — домінуюча група, «вони» — ті, що гірші за нас.

Урізання прав однієї групи на користь іншої лежить в основі наступного етапу — *символізації*. Цей етап супроводжується тим, що певна група набуває власних символів, не тих, що обрала собі сама, а тих, що їй нав'язали, символів із негативною характеристикою. Класичним історичним прикладом є жовта зірка, яку змушували носити євреїв у нацистській Німеччині. Також сюди можна віднести й певні назви, які мають образливий характер. Наприклад, такими можна вважати образливі назви українців, які використовують росіяни у своїй пропаганді, зокрема у державній. Нам відомі непоодинокі випадки такого використання. Один із російських пропагандистів володимир соловйов у своїх авторських передачах на федеральних каналах, говорячи про українців, використовує такі назви, як «бандерівські свині», «укрорейх», «хохли» тощо, і це може, зокрема, бути використано як доказ підготовки до здійснення геноциду українців з боку росіян. Це загалом властиво російській пропаганді, включно із федеральними каналами, тобто такими, що їх фінансують за кошти платників податків (Кримська правозахисна група, 2024). Процес символізації не є наступним після класифікації, але він наче як поглиблює цю класифікацію, він стає певним яком, за допомоги якого негативна класифікація закріплюється у свідомості населення. Символізація допомагає від вербальної, нематеріальної сфери ставлення перейти до реальної, матеріальної — зовнішніх ознак. Важливо звернути увагу на те, що символізація є етапом організації геноциду тоді, коли такі символи (а ми з'ясували, що символом може бути як зовнішній знак, так і назва соціальної групи), нав'язаний іззовні групою яка домінує або намагається домінувати. Наприклад, чи є символізацією татуювання або значки чи стрічки з літерою Z, які носять росіяни? Ні, не є. Це символ, який вони самі собі обрали та носять добровільно для підкреслення власної належності до певної соціальної групи (росіян, що підтримують вторгнення рф в Україну). Знову ж таки, як і на попередньому етапі для соціологів важливо вивчати технології поширення механізмів символізації певних етнічних або релігійних груп у медіа досліджуваної країни. Тут варто звертати увагу саме на медіа держави, яку розуміють як потенційного агресора, організатора геноциду. Об'єктом дослідження тут можуть стати наративи державної (або іншої сили) пропаганди, пости та контент пересічних громадян, кількість злочинів, які були здійснені на релігійному або етнічному ґрунті тощо. Чи варто зауважувати, що для правильної інтерпретації результатів потрібно досліджувати цей процес у динаміці та шукати відповідь не тільки на питання, чи відбувається це, а ще й на питання, чи розширюються або сходять нанівець ці процеси.

Наступний етап, етап *дискримінації* переводить класифікацію у правову площину, або у площину позбавлення прав. Це може бути позбавлення прав на рівні держави (наприклад, права обіймати певні посади, вести певну діяльність тощо). Якщо група-агресор має політичну владу, то це може відбуватися на державному рівні, на рівні зміни законодавства або на рівні соціальних інститутів. Наприклад, заборона одружуватися / виходити заміж за представників групи, що стигматизується. Також це може бути певна прихована дискримінація, як невідверта дискримінація євреїв в СРСР, яку не було прописано в жодному законодавчому документі, натомість люди єврейської національності були зму-

шені приховувати своє походження, скажімо, заповнюючи анкети у разі прийому на роботу.

Для соціологів важливо досліджувати досвід населення щодо відчуття / переживання дискримінації за тією чи іншою ознакою. Тут потрібно залучати до співпраці юристів з метою формування обізнаності у сфері прав особистості серед громадян.

Наступний етап — *дегуманізація*. Головне її завдання — «вживити» у свідомість населення думку, що потенційна цільова група (група-жертва) — це не люди, й тому вони не мають права на існування та не заслуговують на те, щоб користуватися основним правом людини — правом на життя. Г. Стентон пише, що це може відбуватися навіть на рівні шкільних підручників, а про державну пропаганду на телебаченні та в соціальних мережах годі й говорити. На цьому етапі відповідальність за внутрішні негаразди активно перекладають на цільову групу (групу-жертву). Дегуманізацію нескладно відстежити, аналізуючи як пропаганду, так і спілкування пересічних громадян. Предметом дослідження соціологів у контексті змісту цього етапу може бути вивчення технологій формування образу представників певних соціальних груп у свідомості потенційного агресора. Маркерами, що вказують на здійснення дегуманізації, можуть стати такі дії: делегітимізація права на власну ідентичність (наприклад, твердження, що українців взагалі не існує, й насправді це руські), звинувачення у внутрішніх проблемах (наприклад, під час Голодомору провадили активну кампанію зі звинувачення так званих куркулів у проблемах СРСР, що, своєю чергою, стало певним виправданням для відбирання збіжжя для влади), прирівнювання потенційного ворога до іншої форми життя (вірусів, тварини тощо). Стосовно останнього твердження може виникнути певна маніпуляція з приводу того, що в Україні існує багато різноманітних способів називати росіян: свинособаки, орки тощо. Чи не є це проявом дегуманізації? Так, є. Але така дегуманізація росіян не є стадією організації геноциду проти них. По-перше тому, що ключовим питанням для визначення певних дій як геноцидних є питання *наміру*, по-друге, це є захисною реакцією, яка виникає у відповідь на агресію та геноцидні практики, що їх повсякчасно здійснюють росіяни проти українців. Це, своєю чергою, може також стати широким полем для досліджень соціологів.

Після того, як зміни у свідомості населення відбулися (або паралельно із цим), починається наступний етап — *організація*. На цьому етапі відбувається підготовка безпосередніх виконавців. Це можуть бути каральні загони, частина регулярної армії, спеціальні групи тощо. Все залежатиме від того, хто в конкретній ситуації є агресором. Одночасно із підготовкою виконавців на цьому етапі формується певна легенда, яка виправдовує знищення жертв, аби наділити знищення такою собі «священною» місією, пояснити подальші вбивства та злочини.

Наступний етап — *поляризація*. На цьому етапі починають ухвалювати закони, які не просто стигматизують цільову групу, а й позбавляють основних громадянських прав та свобод. Також цей етап може поєднуватися з арештами, масовими викраденнями та іншим терором проти тих, хто може виступити проти подальшого здійснення геноциду (опозиційні сили, противників режиму

тощо). І. Стентон пише, що на цьому етапі можуть першим чи підлягати арешту помірковані члени групи-агресора, оскільки вони не є радикальними й можуть чинити спротив майбутньому геноциду. Наступними жертвами стають лідери цільової групи. Вони можуть бути вбиті або заарештовані. Це роблять передусім для того, щоб знизити рівень спротиву в цільовій групі, залишити її без лідера, що своїми наслідками потенційно матиме демотивацію та деморалізацію всередині групи. Також тут активно використовують пропаганду, яка на різних рівнях пояснює «необхідність» таких дій, конструюючи образ ворогів, які підлягають знищенню. Певною мірою, цей етап схожий на етап дискримінації, але відрізняється тим, що тут уже відбуваються порушення базового права — права на життя та свободу. Увагу соціологів тут має привернути те, як реагує суспільство на арешти опозиційних лідерів або лідерів цільових груп. Занепокоєння має викликати той випадок, коли суспільство схвально реагує на такі дії. Це означає, що попередні етапи з підготовки суспільства до знищення цільової групи пройшли «успішно» та спротиву серед населення країни-агресора або не буде, або він буде мінімальним чи мовчазним. Насправді, вже на цьому етапі міжнародні правозахисні організації мають бити на сполох та активно включатися у процес врегулювання ситуації, адже їхня діяльність якраз і може стати чинником стримування наступних злочинних дій агресора. Але на практиці, через те, що процес організації та здійснення геноциду не є лінійним, а описані етапи відбуваються паралельно, внеможливити подальше знищення майже неможливо. Особливо з огляду на доволі повільне реагування міжнародних організацій, які мають захищати світ від злочинів проти людства.

Наступні етапи стосуються вже безпосереднього здійснення геноцидних дій. Після поляризації відбувається етап *підготовки*. Він характеризується тим, що цільова група вже зазнає фізичних утисків, але ще не відбувається масового знищення як такого. Попри відсутність фізичного знищення, дії агресора можна вже кваліфікувати як геноцид, навіть з юридичної точки зору. Цей етап характеризують масові переселення, депортації, експропріація майна, викрадення дітей, обмеження в пересуванні тощо. На етапах, починаючи з цього і на наступному (*знищенні*), коли геноцидні дії вже фактично відбуваються, соціологів першою чергою має цікавити дослідження реакцій людей на події, що відбуваються, зміни, які відбуваються у суспільстві, якщо геноцид вже відбувся і завершився, способи адаптації та виживання. Після нього важливо дослідити ті зміни, які він приніс у суспільстві. Також полем для дослідження може стати вивчення подальшої рефлексії агресора. Чи відбувається каяття за геноцидні дії чи навпаки геноцид заперечується як такий, а чи навпаки — здійснення цих дій у країні-агресорі показують як щось корисне для світу? Каяття означає, що суспільство зазнало змін, і це може бути ознакою того, що така трагедія конкретно за участю цієї країни не повториться.

Останній етап, який виокремлює І. Стентон як етап здійснення геноциду — *заперечення*. Зокрема, заперечення може бути способом агресора зберегти владу й уникнути відповідальності. Заперечення може проявлятися через пропаганду, спотворення фактів та дискредитацію, навіть висміювання жертв. Це має на меті викривити суспільну пам'ять та перешкодити процесу правосуддя й від-

новлення історичної справедливості. Але на сьогодні повільність реакції міжнародних організацій на геноцидні дії полегшує цей процес для агресора. Складність процесу доведення злочину геноциду призводить до того, що агресорові майже не треба заперечувати свої дії для того, щоб уникнути відповідальності. Тому важливо чітко визначити, що є геноцидом. Про це пише Мартин Шоу, британський соціолог: «Звинувачення в геноциді часто висувають і, як правило, заперечують. Надто часто “геноцид” стає інструментом політичних суперечок, заявляється однією стороною та заперечується іншою» (Shaw, 2015: р. 6).

Пропонована модель демонструє зміни, які відбуваються в суспільстві в разі підготовки та здійснення геноциду. Важливість уваги до цієї моделі в аналізі сучасних агресивних дій росіян в Україні полягає у двох аспектах. По-перше, вона дозволяє проаналізувати та описати зміни всебічно, як з боку дій, що їх виконує агресор, так і з боку змін, що відбуваються у суспільстві. По-друге, вона доводить нелінійність та складність процесу здійснення геноциду. Оцінюючи кожен з етапів, ми можемо відповісти собі на питання: а чи здійснюється (чи готується) в цьому суспільстві геноцид? Завдяки аналізу суспільства з використанням аналізованої нами моделі можна виявити намір геноциду на ранніх етапах та запобігти його реальному здійсненню. За швидкої та безкомпромісної реакції міжнародної спільноти на випадки дискримінації або класифікації в майбутньому можна уникнути подій, які називають геноцидом (Stanton, 1996).

Разом із тим наголосимо, що варто звертати увагу не тільки на те, що відбувається в суспільстві-агресорі після здійснення геноциду, а й також те, що відбувається всередині цільової групи (групи-жертви). Адже внутрішні зміни у цільовій групі (групі-жертві) відображають її спроможність долати наслідки травматичних подій, зберігати колективну пам'ять та адаптуватися до нових соціальних реалій. Ці зміни можуть включати як формування нових ідентичностей, так і переосмислення минулого, що впливає на міжпоколінне передання травми, культурні наративи та стратегії виживання. Зокрема, важливими є процеси відновлення довіри всередині спільноти, побудови нових соціальних зв'язків та створення механізмів примирення. Такі аспекти є ключовими для побудови стійкого суспільства, яке здатне протистояти майбутнім викликам.

Висновки

Соціологія геноциду має потенціал стати важливим інструментом для аналізу сучасних викликів. Особливо це актуально для України, яка зараз переживає російську агресію, що має ознаки геноциду. Міждисциплінарні дослідження можуть сприяти формуванню нових підходів до запобігання геноцидам та додання їхніх наслідків.

Ретельний аналіз етапів геноциду, запропонований у моделі Г. Стентона, дає змогу ідентифікувати потенційно небезпечні процеси на їхніх початкових стадіях, що сприяє запобіганню масовим злочинам. Вивчення суспільних змін і дій, спрямованих на дегуманізацію, символізацію та дискримінацію, є критично важливим для розроблення науково обґрунтованих політик і механізмів для

забезпечення правового та соціального захисту вразливих груп населення з метою запобігання геноциду. Разом із тим, запропонована модель фокусується переважно на діях організаторів геноциду, тоді як соціологічні дослідження мають охоплювати також постгеноцидні зміни в суспільстві.

У постгеноцидних суспільствах особливу увагу варто приділити процесам подолання травми, відновленню соціальної згуртованості та політиці меморіалізації. Дослідження цих аспектів допоможе зрозуміти, як спільноти переосмислюють своє минуле, зберігають колективну пам'ять і формують ідентичність у нових соціальних умовах. Крім того, аналіз соціальних трансформацій у постгеноцидному суспільстві може сприяти розробленню ефективних стратегій для відновлення справедливості та уникнення повторення таких трагедій.

Прогалину в українській соціології геноциду можна надолужити. Це допоможе не тільки зробити внесок у світову науку, а й, передусім, активно допомагати у формуванні національної ідентичності, розумінні історичних травм і розробленні стратегій для їх подолання. Дослідження впливу геноциду на колективну пам'ять, культурну ідентичність та міжпоколінне передання травм можуть стати основою для ефективних програм примирення та відновлення. Активна взаємодія українських соціологів з істориками, юристами, психологами та антропологами дасть можливість створювати комплексне бачення цього явища, сприяючи точнішому аналізу, збереженню пам'яті про жертви та запобіганню повторенню трагедій у майбутньому. Україна, яка має гіркий досвід Голодомору та сучасної війни, може стати прикладом для інших країн у вивченні та подоланні наслідків геноциду.

Джерела

- Гринберг, М. (2020). *Я звинувачую Аушвіц. Родинні історії*. Чернівці: Видавництво 21.
- Захарченко, М.В., Бурлачук, В.Ф., Молчанов, М.О. та ін. (1996). *Соціологічна думка України*: навч. посіб. Київ: Заповіт.
- Козицький, А. (2021). *Дослідження Голодомору та геноцидні студії*. Львів: Видавництво «Апріорі».
- Кримська правозахисна група пояснила, як російські пропагандисти підбурюють росіян до геноциду українців (2022). *ZMINA*, 29 березня. Retrieved from: <https://zmina.info/news/krymska-pravozahysna-grupa-poyasnyla-yak-rosijski-propagandysty-pidburyuyut-rosiyan-do-genocydu-ukrayincziv/>
- Лемкін, Р. (2020). *Радянський геноцид в Україні* (стаття 33 мовами) (ред. Р. Сербин; упоряд. О. Стасюк). Київ: Видавець Мельник М.Ю.
- Надоша, О., Гонський, В. (2007). Голодомор — це не тільки 7 мільйонів життів, а й 66 тонн золота, 1439 тонн срібла, діаманти, антикваріат. Тощо. *Українська правда*, 5 січня. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/01/5/3193641/>
- Нестор, Д. (2022). Катівня в Бучі: полонених цивільних у підвалі зв'язували, ставили на коліна й розстрілювали (відео). *Новинарня*, 3 квітня. Retrieved from: <https://novynarnia.com/2022/04/03/kativnya-v-buchi-polonenyh-cyvilnyh-u-pidvali-zvyazuvaly-stavyly-na-kolina-j-rozstrilyuvaly-video/>
- Сокурченко, Є. (2024). Куп'янська катівня: Що й досі не можуть забути мешканці деокупованої Харківщини. *Об'єднання родичів політ'язнів Кремля*, 16 лютого. Retrieved from: <https://www.relativespp.org/free-our-relatives/kupyanska-kativnya-shcho-i-dosi-ne-mozhut-zabuti-meshkanci-deokupovanoi-harkivshchini>

Титич, В. (2024, July 25). Знищення нації не тільки через масові вбивства: у чому «проблема» доведення геноциду і до чого тут культура. *Українська правда*, 25 липня. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/07/25/7467349/>

Bruce, S., Yearley, S. (2006). *The SAGE Dictionary of Sociology*. SAGE Publications.

Card, C. (2010). *Confronting evils: Terrorism, torture, genocide*. Cambridge University Press. Retrieved from: <https://www.cambridge.org/9780521899611>

Chalk, F., Jonassohn, K. (1990). *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. Yale University Press.

Hughes, E.C. (1962). Good people and dirty work. *Social Problems*, 10(1), 3–11. <https://doi.org/10.2307/799402>

Shaw, M. (2015). *What is Genocide?* (2nd ed.). Polity.

Stanton, G.H. (1996). The ten stages of genocide. *Genocide Watch*. Retrieved from: <https://www.genocidewatch.com/tenstages>

United Nations. (1948). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Retrieved from: <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1-Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf>

Żalec, B. (2013). Genocide as social death: A comparative conceptual analysis. *Anthropological Notebooks*, 19(2), 57–74.

Отримано 16.01.2025

References

Bruce, S., Yearley, S. (2006). *The SAGE Dictionary of Sociology*. SAGE Publications.

Card, C. (2010). *Confronting evils: Terrorism, torture, genocide*. Cambridge University Press. Retrieved from: <https://www.cambridge.org/9780521899611>

Chalk, F., Jonassohn, K. (1990). *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. Yale University Press.

Grinberg, M. (2020). *I accuse Auschwitz. Family stories*. [In Ukrainian]. Chernivtsi: 21 Publishing House. [=Грінберг 2020].

Hughes, E.C. (1962). Good people and dirty work. *Social Problems*, 10(1), 3–11. <https://doi.org/10.2307/799402>

Kozytskyi, A. (2021). *Research on the Holodomor and Genocide Studies*. [In Ukrainian]. Lviv: Apriori Publishing. [=Козицький 2021].

Lemkin, R. (2020). *Soviet Genocide in Ukraine* (article in 33 languages) (Ed. R. Serbyn; Comp. O. Stasiuk). [In Ukrainian]. Kyiv: Publisher Melnyk M.Yu. [=Лемкін 2000].

Nadosha, O., Honskyi, V. (2007). The Holodomor — not only 7 million lives but also 66 tons of gold, 1439 tons of silver, diamonds, antiques. Etc. [In Ukrainian]. *Ukrainska Pravda*, January 5. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/01/5/3193641/> [=Надоша, Гонський 2007].

Nestor, D. (2022). Bucha torture chamber: Civilian prisoners were tied up, forced to kneel, and executed (video). [In Ukrainian]. *Novynarnia*, April 3. Retrieved January from: <https://novynarnia.com/2022/04/03/kativnya-v-buchi-polonenyh-czyvilnyh-u-pidvali-zvyazuvaly-stavyly-na-kolina-j-rozstrilyuvaly-video/> [=Нестор 2022].

Shaw, M. (2015). *What is Genocide?* (2nd ed.). Polity.

Sokurenko, Ye. (2024). Kupiansk torture chamber: What residents of liberated Kharkiv region still cannot forget. *Association of Relatives of Political Prisoners of the Kremlin*, February 16. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.relativespp.org/free-our-relatives/kupyanska-kativnya-shcho-i-dosi-ne-mozhut-zabuti-meshkanci-deokupovanoi-harkivshchini> [=Сокуренко 2024].

Stanton, G.H. (1996). The ten stages of genocide. *Genocide Watch*. Retrieved from: <https://www.genocidewatch.com/tenstages>

The Crimean Human Rights Group explained how Russian propagandists incite Russians to genocide against Ukrainians. (2022). ZMINA, December 2. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zmina.info/news/krymska-pravozahysna-grupa-poyasnyla-yak-rosijski-propagandysty-pidburyuyut-rosiyan-do-genocyzdu-ukrayincziv/> [=The Crimean Human Rights Group 2024].

Tytych, V. (2024, July 25). The destruction of a nation not only through mass killings: The «problem» of proving genocide and how culture fits into this. [In Ukrainian]. *Ukrainska Pravda*, July 25. Retrieved January from: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/07/25/7467349/> [=Титич 2024].

United Nations. (1948). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Retrieved from: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

Zakharchenko, M.V., Burlachuk, V.F., Molchanov, M.O. et al. (1996). [In Ukrainian]. *Sociological Thought in Ukraine: a textbook*. Kyiv: Zapovit. [=Захарченко Бурлачук, Молчанов та ін. 1996].

Żalec, B. (2013). Genocide as social death: A comparative conceptual analysis. *Anthropological Notebooks*, 19(2), 57–74.

Received 16.01.2025

ГАННА САМЧУК, ОЛЬГА БЕЗРУКОВА

Соціологія геноциду: український досвід та виклики осмислення

У статті розглядається соціологія геноциду як новий і важливий напрям соціологічних досліджень, що виник у відповідь на численні виклики, пов'язані з масовим насильством, гуманітарними кризами, мовою ненависті та їхнім згубним впливом на сучасні суспільства. Особливу увагу приділено українському контексту, зокрема досвіду сучасної війни Росії проти України, яка супроводжується численними злочинами, що можуть бути класифіковані як акти геноциду.

Автори аналізують причини недостатньої розробленості цієї тематики в українській науці. Серед ключових чинників відзначаються колоніальна спадщина, яка десятиліттями обмежувала розвиток гуманітарних наук; травматичність таких досліджень, що ускладнює роботу науковців; а також брак міждисциплінарного підходу, необхідного для всебічного осмислення цього явища.

Одним із ключових елементів статті є модель І. Стентона, що описує десять етапів організації геноциду — від класифікації до заперечення, яке є завершальним етапом цього процесу. Автори зазначають, що ця модель є не лише засобом для аналізу історичних подій, а й потужним інструментом для запобігання злочинам проти людяності, оскільки вона дає змогу ідентифікувати небезпечні тенденції ще на ранніх стадіях. Водночас автори визначають і недоліки цієї моделі.

У статті також обговорюються можливі постгеноцидні зміни в суспільствах, які зазнали катастрофічних втрат, та важливість їх подолання. Важливими аспектами тут є подолання колективної травми, відновлення соціальних зв'язків, боротьба з наслідками маргіналізації цільових груп (груп-жертв) та розроблення політик меморіалізації, які сприяють збереженню пам'яті про такі трагедії. Особливе значення надається концепції соціальної смерті Клавдії Кард, що допомагає ширше осмислити вплив геноциду на ідентичність, культурну пам'ять та життєві перспективи майбутніх поколінь.

Автори роблять наголос на важливості глибокого вивчення геноциду в українському контексті для розроблення ефективних політик примирення, захисту прав уразливих груп, формування сильної національної ідентичності, збереження історичної пам'яті та відкриття шляху до подальшого розвитку соціології геноциду й поглиблення наукових дискусій.

Ключові слова: геноцид, соціологія геноциду, Голодомор, Голокост, російсько-українська війна, постгеноцидне відновлення, соціальна смерть

HANNA SAMCHUK, OLHA BEZRUKOVA

The sociology of genocide: Ukrainian experience and challenges of reflection

The article examines the sociology of genocide as a new and important area of sociological research that emerged in response to numerous challenges related to mass violence, humanitarian crises, hate speech, and their devastating impact on modern societies. Special attention in the article is devoted to the Ukrainian context, particularly the experience of Russia's ongoing war against Ukraine, which is accompanied by numerous crimes that could be classified as acts of genocide.

The authors analyze the reasons behind the insufficient development of this subject in Ukrainian academia. Among the key factors identified are the colonial legacy, which has restricted the development of the humanities for decades; the traumatic nature of such studies, which complicates scholars' work; and the lack of an interdisciplinary approach necessary for a comprehensive understanding of this phenomenon.

One of the key elements of the article is Gregory Stanton's model, which describes ten stages of genocide organization — from classification to denial, the latter being the final stage of the process. The authors note that this model is not only a tool for analyzing historical events but also a powerful instrument for preventing crimes against humanity, as it allows for the identification of dangerous trends at early stages. At the same time, the article highlights some of the model's shortcomings.

The article also discusses potential post-genocide transformations in societies that have suffered catastrophic losses and the importance of overcoming them. The key aspects here are overcoming collective trauma, restoring social ties, addressing the consequences of the marginalization of victimized groups, and developing memorialization policies that help preserve the memory of these tragedies. Particular importance is given to Claudia Card's concept of social death, which provides a broader understanding of the impact of genocide on identity, cultural memory, and the life prospects of future generations.

The authors emphasize the importance of deeply studying genocide in the Ukrainian context to develop effective reconciliation policies, protect the rights of vulnerable groups, form a strong national identity, preserve historical memory, and open pathways for further development of genocide sociology and deepening academic discussions.

Keywords: *genocide, sociology of genocide, Holodomor, Holocaust, Russo-Ukrainian war, post-genocide recovery, social death*